

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

VİDADI AYDIN oğlu MURADOV

AZƏRBAYCANIN İRƏVAN BÖLGƏSİNDƏ
XALÇAÇILIQ SƏNƏTİNİN İNKİŞAF TARİXİNDƏN:
XVIII ƏSRİN II YARISI-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ
(bölgəyə aid 100 orijinal xalça əsasında)

İxtisas: 5503.02-“Vətən tarixi”

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI-2014

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Əhali tarixi və tarixi demoqrafiya” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

*Əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın müxbir üzvü,
Dövlət mükafatı laureatı*

Y.M.Mahmudov

Rəsmi opponentlər:

*AMEA-nın həqiqi üzvü,
tarix üzrə elmlər doktoru,
professor*

T.Ə.Bünyadov

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

C.M.Mustafayev

Aparıcı müəssisə:

**Bakı Dövlət Universitetinin
“Azərbaycan tarixi (təbiət
fakültələri üzrə)” kafedrası**

Müdafiə “___” _____ 2014-cü il saat “___”da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu nəzdində tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcələri almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.161 sayılı Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az. 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 115.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

C.Ə.BƏHRAMOV

I. DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan xalçaları dünya xalçaçılıq sənətinin nadir inciləridir. Bu, ölkədə xalçaçılığın qədim tarixi, ən yaxşı xalçaçıların əldə etdiyi təcrübə və ənənənin böyük qayğı ilə qorunaraq nəsildən-nəslə ötürülməsi və daim zənginləşdirilməsi ilə bağlıdır. İstər Azərbaycanın özündə, istərsə də onun hüdudlarından kənarında burada istehsal olunan xalçalara həmişə böyük tələbat olmuşdur. Azərbaycan xalçaları insanların gündəlik məişət tələbatını və estetik zövqünü ödəməklə yanaşı, əvəzsiz sənət nümunəsinə çevrilmişdir.

Azərbaycan xalçaçılığının ən böyük nailiyyətlərindən biri onun inkişafına göstərilən dövlət qayğısıdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə (1969-1982, 1993-2003) bütövlükdə mədəniyyətin, o cümlədən xalçaçılığın inkişafına daim diqqət yetirilmişdir. Ulu öndərin dövlətçilik siyasətini uğurla davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin milli-mənəvi dəyərlərin dirçəldilməsinə, o cümlədən xalçaçılığın inkişafına böyük önəm verməsi nəticəsində xalçaçılığın inkişafının qanunvericilik bazası yaradılmışdır. 2004-cü il dekabrın 7-də “Azərbaycan xalça sənətinin qorunması və inkişaf etdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu təsdiq olunmuş, 2005-ci il fevralın 7-də həmin qanunun tətbiq edilməsi barədə fərman verilmişdir. Azərbaycan xalçalarının təbliği və nümayiş etdirilməsi məqsədi ilə Prezident İlham Əliyevin iştirakı ilə 2014-cü il avqust ayının 26-da Dənizkənarı Milli Parkın ərazisində unikal memarlıq xüsusiyyətlərinə malik olan Azərbaycan Xalçası Muzeyinin açılış mərasimi keçirilmişdir.

Azərbaycan mədəniyyətinin, o cümlədən xalçaçılığın inkişafı və onun nailiyyətlərinin dünya miqyasında təbliği sahəsində Heydər Əliyev fondunun Prezidenti, UNESCO və İSESCO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban Əliyevanın böyük rolu vardır. Mehriban xanımın rəhbərliyi ilə Azərbaycanın Dövlət müstəqilliyinin iyirmi illiyi münasibətilə Londonda, Parisdə və Moskvada keçirilən Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti günləri çərçivəsində təşkil edilən xalça sərgiləri böyük şöhrət qazanmışdır. Bütün bunlar Azərbaycan xalçasının 16 noyabr 2010-cu il tarixdə UNESCO-nun Bəşəriyyətin Qeyri-maddi Mədəni irs üzrə Repräsentativ Siyahısına daxil edilməsinin qanunauyğunluğunu təsdiq etmişdir.

Azərbaycan xalçalarına dair tədqiqatlarda bu sahə üzrə müxtəlif lokal qruplar və məktəblər (Qarabağ, Quba, Şirvan, Bakı, Gəncə, Qazax, Naxçıvan, Təbriz) ayrılır. Tarixi-coğrafi Qərbi Azərbaycan-Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlılar arasında xalçaçılığın inkişafının əsas meylləri nəzərə

alınaraq, Qazax, Qarabağ və digər qruplar daxilində araşdırılırdı. Lakin aparılan tədqiqatlar Qərbi Azərbaycanda xalçaçılığın inkişafının obyektiv mənzərəsinin yaradılmasını aktuallaşdırmışdır. Bu halda Qərbi Azərbaycan və ya İrəvan bölgəsi xalçalarının əhəmiyyəti nəzərə alınaraq onun şərti olaraq “İrəvan qrupu” kimi ayrılması zərurətini irəli sürmüşdür. Bu bir sıra təbii, sosial-iqtisadi və siyasi amillərlə (təbii-coğrafi şərait, əhalinin təsərrüfat həyatı, Ermənistan dövləti tərəfindən azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü soyqırımı və deportasiya siyasətinin aparılması, azərbaycanlıların dədə-baba torpaqlarından qovulmasının başa çatdırılması və s.) izah olunur. Azərbaycan xalçalarının İrəvan qrupunun ayrılması xalqın ənənələrinin qorunması, yaşadılması, tarixi torpaqlarına sədaqətinin ifadəsi üçün də əhəmiyyətlidir. Ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: “İndi “Ermənistan” adlanan ərazi, Qərbi Azərbaycan – İrəvan mahalı, Göyçə mahalı, Zəngibasar mahalı, Zəngəzur mahalı – bunlar hamısı müsəlmanlar, azərbaycanlılar yaşayan diyarlar olubdur. Təəssüf ki, bu ərazilərdən, diyarlardan müsəlmanlar çıxarılıblar, indi bu ərazilərdə bir nəfər də olsun, müsəlman yoxdur. Bu da Ermənistan millətçiliyi, erməni ekstremizmi, erməni şovinizmi siyasətinin nəticəsidir... İnanıram ki, o yerlərin sahibləri – müsəlmanlar, azərbaycanlılar oraya qayıdacaqlar”.¹ Bütün bunlar Azərbaycanın İrəvan bölgəsində xalçaçılıq sənətinin inkişafının kompleks şəkildə tədqiqi zərurətini irəli sürmüşdür.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi kimi XVIII əsrin II yarısı-XX əsrin əvvəlləri müəyyən edilmişdir. Belə bir xronoloji çərçivə Azərbaycan tarixinin xronoloji dövrləşdirilməsinə tamamilə uyğundur. Məlum olduğu kimi, Nadir şah Əfşarın (1736-1747) öldürülməsindən sonra onun imperiyası dağılır və Azərbaycan ərazisində müstəqil və yarım-müstəqil xanlıqlar meydana gəlir. Xanlıqların etnik və siyasi sərhədləri Azərbaycanın tarixi-coğrafi ərazisinin xeyli hissəsini əhatə edirdi. Bu dövrdə meydana gələn xanlıqlardan biri də İrəvan xanlığı idi. İrəvan xanlığı Azərbaycan xanlıqları tərkibində özünəməxsus yer tuturdu. Qərbi Azərbaycan ərazisində müstəqil İrəvan xanlığının yaranması burada iqtisadiyyatın, o cümlədən onun mühüm sahəsi olan xalçaçılığın inkişafına da təkan vermişdi. İrəvan xanlığının ərazisi 1827-ci ilin oktyabrında Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilmiş və İrəvan xanlığı ləğv edilmişdi. Azərbaycanın İrəvan bölgəsi digər Şimali Azərbaycan torpaqları ilə birlikdə Rusiya imperiyasının dağılmasınadək onun tərkibində qalmışdır. 1918-ci ildə tarixi Qərbi Azərbaycan-İrəvan bölgəsi ərazisində erməni dövləti yaradılmışdır. Bununla da İrəvan bölgəsinin erməniləşdirilməsi, azərbaycanlılara qarşı deportasiya və soyqırımı dövlət

¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. 18-ci cild. Bakı, 2006, s.375-376.

siyasətinə çevrilmişdir. Ermənistan hökuməti azərbaycanlıların iqtisadi həyatına, o cümlədən xalçaçılığa da ağır zərbə vurmuşdur. Beləliklə, aydın olur ki, XVIII əsrin II yarısı- XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixində xüsusi bir mərhələ kimi ayrılı və bu dövrdə iqtisadi həyatda vacib yer tutan xalçaçılıq sənətinin vəziyyəti tədqiq edilə bilər. Bu dövrdə xalçaçılıq sənətinin hərtərəfli tədqiqi baxımından bölgədə Ermənistan dövləti yaradıldıqdan sonrakı vəziyyətin öyrənilməsi bir baza rolunu da oynaya bilər. Bu sahədəki obyektiv vəziyyətin müəyyənləşdirilməsi Ermənistan dövlətinin Azərbaycan xalçaçılığına vurduğu zərbənin miqyasını da müəyyən etməyə imkan verərdi.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Azərbaycan tarixşünaslığında və eləcə də sənətsünaslığa dair araşdırmalarda İrəvan bölgəsində xalçaçılıq sənətinin tarixi uzun müddət tədqiqatdan kənar qalmışdır. İlk dəfə bu sətirlərin müəllifi həmin problemi irəli sürmüş, bu sahədə tədqiqatlara başlamış və fundamental kitablar nəşr etdirmişdir.¹ Bununla eyni zamanda problemin bəzi məsələləri haqqında araşdırmalar aparılmışdır. Həmin məqalə və kitabları aşağıdakı problemlər üzrə qruplaşdırıla bilərik:

Tədqiqatın predmetini xalçaçılıq təşkil etdiyi üçün, ilk növbədə, həmin qrupa daxil olan ədəbiyyatı ayırmaq olar. Tədqiq olunan dövrün ikinci mərhələsində, XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalçalarına aid ilk məqalələr çap edilmişdir. Y.Zedgenidzenin məqaləsi (1891) Yelizavetpol quberniyasının Şuşa şəhərində xalça və palaz istehsalına, İ.M.Qara-Murzanın məqaləsi (1902) Bakı quberniyasının Quba qəzasında xalçaçılıq peşəsinə həsr edilmişdir.² V.M.Zummerin 1926-cı ildə nəşr edilmiş məqaləsində Quba xalçalarının bəhs olunur. 1920-50-ci illərdə xalçaçılığa dair Tiflisdə və Moskvada nəşr edilmiş kitablarda Azərbaycan xalçaları işıqlandırılmışdır.³ 1950-ci ildə Azərbaycanda da xalçalara dair albom nəşr edilir.⁴ Lakin bütövlükdə Azərbaycan xalçaçılığının öyrənilməsində yeni bir səhifənin

¹ Muradov V. Azərbaycan xalçaları. Bakı, 2008; Yenə onun, Azərbaycan xalçaları. İrəvan qrupu. Bakı, 2011

² Зедгенидзе Я. Производство ковров и паласов в городе Шуше Елизаветпольской губернии//СМОМПК, вып. XI. Тифлис, 1891; Кара-Мурза И.М. Ковровый промысел в Кубинском уезде Бакинской губернии// Изв. Кавказского кустарного комитета. Тифлис, 1902

³ Орлов Н.М. Горные богатство и ковры. Экспортные ковры Закавказья. ч. III. Тифлис, 1925; Производство ковров. М., 1931; Исаев М.Д. Ковровое производство Закавказья. М., 1931; Адамов А.К. Советские ковры и их экспорт. М. – Л., 1934; Гогель Ф.В. Ковры. М., 1950

⁴ Ковры Азербайджанской ССР. Альбом. Баку, 1951

açılması Lətif Kərimovun (1906-1991) adı ilə bağlıdır.¹ L.Kərimovun 1961-1983-cü illərdə nəşr edilən məşhur üç cildliyi² ilə Azərbaycan xalça sənətinin fundamental problemləri irəli sürüldü, Azərbaycan xalçalarının tarixi, məktəbləri və s. məsələlər araşdırıldı. Lakin bu kitablarda Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin xalçaları xüsusi məktəb kimi ayrılmamışdır. L.Kərimov digər bir kitabında³ Azərbaycan xalçalarının ornamentlərini tədqiq etmişdir. L.Kərimov xalçaçılıq sahəsində dünya miqyasında tanınmış mütəxəssis olmaqla yanaşı, eyni zamanda, xalça istehsalının təşkili, xalçaçılıq üzrə yeni tədqiqatçıların hazırlanmasında və nüfuzlu elmi konfransların keçirilməsində də böyük xidmətlər göstərmişdir. 1983 və 1988-ci illərdə Bakıda Şərq xalçaları sənəti üzrə beynəlxalq konfranslar keçirilmişdir.⁴ Belə nüfuzlu konfransların Bakıda keçirilməsi Azərbaycanın dünya miqyasında xalçaçılıq mərkəzlərindən biri kimi tanınması demək idi.

L.Kərimovun Azərbaycan xalçalarına aid çoxcildliyinin birinci cildinin nəşrindən az bir müddət sonra, xalçaçılıq sahəsində böyük əhəmiyyətə malik olan bir hadisə baş vermişdi. Məşhur arxeoloq S.İ.Rudenkonun (1885-1969) “Pazırık” adı ilə tanınan xalça haqqında kitabı nəşr edilmişdir.⁵ Bu kitabdan sonra bütövlükdə xalçaçılıq, o cümlədən xalçaçılığının tarixi və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə dair tədqiqatların sayı daha da çoxaldı. 1971-ci ildə N.Abdullayevanın Azərbaycan xalça sənətinə aid kitabı çap edildi.⁶

Azərbaycan xalçaçılığının, xüsusilə onun texnoloji üsullarının tədqiqi və öyrədilməsi, xalçaçılığa dair dərslik hazırlanması Azərbaycan xalçaçılığı sahəsində mühüm istiqamət kimi qeyd edilə bilər. Bu sahədə C.Mücirinin kitabları⁷ bu gün də elmi və təcrübə əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

¹ L.Kərimovun həyat və yaradıcılığı haqqında bax: Əliyeva K., İbrahimov E. L.Kərimov: həyat və yaradıcılığı. Bakı, 2007

² Керимов Л. Азербайджанский ковер. В трех тт. т.І. Баку – Л., 1961; т.ІІ. Баку, 1983; т.ІІІ. Баку, 1983

³ Керимов Л. Некоторые элементы азербайджанских ковров. Баку, 1983

⁴ Международный симпозиум по искусству восточных ковров. Баку, 5-10 сентября 1983 г. Тезисы. Баку, 1983; Материалы Международного симпозиума по искусству восточных ковров. Баку, 1988

⁵ Руденко С.И. Древнейшие в мире художественные ковры и ткани из оледенелых курганов Горного Алтая. М., 1968

⁶ Абдуллаева Н.А. Ковровое искусство Азербайджана. Баку, 1971

⁷ Müciri C. Azərbaycan xalçaçılığı. Bakı, 1977; Yenə onun, Azərbaycan xalçaçılığının texnoloji üsulları. Orta texniki peşə məktəbi üçün dərslik. Bakı, 1986; Его же, Мюджири Дж. Технологические приемы азербайджанского ковроделия. Баку, 1983

Azərbaycan xalçalarının tarixinin öyrənilməsində A.S.Əliyevanın kitabları da xüsusi qeyd edilə bilər. O, 1987-ci ildə nəşr edilən əsərində¹ XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın xovsuz xalçalarını tədqiq etmişdir. Digər bir araşdırma isə Naxçıvan xalçalarına həsr edilmişdir.²

Azərbaycan xalçaçılığının öyrənilməsində K.Ə.Əliyevanın tədqiqatları da mühüm yer tutur. O, 1988-ci ildə nəşr edilən kitabında³ Azərbaycanın xovsuz xalçalarını, 1999-cu ildə nəşr edilən kitabında⁴ isə XVI-XVII əsrlər Təbriz xalça məktəbindən ətraflı bəhs etmişdir. Ç.Qurbanova isə həmin xronoloji çərçivədə Azərbaycanın ipək xalçalarının tarixini tədqiq etmişdir.⁵

Azərbaycan xalçalarının öyrənilməsində R.S.Tağıyevanın tədqiqatları da maraq doğurur. R.Tağıyeva əsasən, süjetli xalçaları tədqiq etmişdir. Onun tədqiqatlarından biri Azərbaycanın süjetli xalçaları⁶, digəri isə Nizaminin xalça obrazları⁷ haqqındadır. R.Tağıyevanın Azərbaycan xalçaçılığının nəzəri məsələlərinə dair tədqiqatları⁸ da elmi baxımdan əhəmiyyətlidir. Azərbaycan incəsənətinə və sənət tarixinə həsr edilmiş tədqiqatlarda (Əfəndiyev R. və b.) və ümumiləşdirici əsərlərdə də xalçaçılıq haqqında fikirlərə müəyyən yer verilmişdir.⁹

A.Abbasovun namizədlik dissertasiyasında isə XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xalça istehsalı və ticarəti məsələləri öyrənilmişdir.¹⁰

Azərbaycan xalçaçılığına dair tədqiqatlardan aydın olur ki, ümumiyyətlə İrəvan bölgəsi xalçaları tədqiqatdan kənar qalmışdır. Bundan istifadə etməyi erməni müəllifləri İrəvan bölgəsi xalçalarını, onun çeşnilərini mənimsəməyə çalışmışlar.¹¹

¹ Алиева А. Ворсовые ковры Азербайджана XIX – начала XX века. Баку, 1987

² Алиева А.С. Нахичеванские ковры. Баку, 1988

³ Алиева К.М. Безворсовые ковры Азербайджана. Баку, 1988

⁴ Её же, Тебризская ковровая школа XVI-XVII вв. Баку, 1999

⁵ Курбанова Ч. Шелковые ковры Азербайджана в XVI-XVII вв.// Материалы Международного симпозиума по искусству восточных ковров. Баку, 1988, с. 172-177

⁶ Тагиева Р.С. Сюжетные ковры Азербайджана. Баку, 1988

⁷ Её же, Ковровые образы Низами. Баку: Ишыг, 1991

⁸ Её же, Искусство азербайджанского ковроткачества в контексте межцивилизационного диалога // Кавказ и глобализация. 2009, т.3. вып. 2-3, с.153-169

⁹ Əfəndiyev R. Azərbaycan el sənəti. Bakı, 1971; Yenə onun, Azərbaycan dekorativ – tətbiqi sənətləri (orta əsrlər). Bakı, 1976; Kərimov K., Əfəndiyev R., Rzayev N., Nəbibov N. Azərbaycan incəsənəti. Bakı, 1992

¹⁰ Аббасов А. Производство и торговля азербайджанскими ковпами в конце XIX- нач. XX вв. АДД. Тбилиси, 1980

¹¹ Bu barədə xüsusi bibliografiyaya bax: Казарян М.М. Армянский ковер. Армянский carpet. Библ. Ереван, 1984

XVIII əsrin II yarısı-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda, o cümlədən İrəvan bölgəsində sənətkarlığın, xüsusilə xalçaçılığın inkişafı məsələlərinə dair tədqiqatlar xüsusi qrup kimi ayrılıqla bilən. C.Mustafayevin xanlıqlar dövründə Azərbaycan sənətkarlığına dair tədqiqatı¹, Ə.S.Sumbatzadənin XIX əsr Azərbaycan sənayesi və kənd təsərrüfatına dair monoqrafiyalarının² müvafiq hissələri bu qəbildəndir.

Dissertasiya işinin xronoloji çərçivəsi üzrə xanlıq dövrü, Rusiya imperiyası işğalları və hakimiyyəti, həmçinin imperiyanın dağılmasından sonrakı vəziyyətə dair əsərlər də diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycanın İrəvan xanlığının tarixinin öyrənilməsi mürəkkəb yol keçmişdir. Sovet dövründə bu xanlığın tarixi demək olar ki, Azərbaycan tarixşünaslığından çıxarılmışdır. İrəvan xanlığının tarixşünaslığına dair xüsusi tədqiqatda qeyd edilir ki, "... İrəvan xanlığının tarixi uzun müddət Azərbaycan tarixşünaslığının ögey münasibətinə tuş gəlmişdir. Bunun başlıca səbəbi sovet dövrünün ideoloji direktivləri,...saxta beynəlmiləçilik, xalqlar dostluğu prinsipləri idi. Onların elmə sirayəti bir sıra Azərbaycan-sovet tarixçilərində korafəhmlik yaratmış, digərləri isə milli duyğulara sahib olduqları halda, təhdidlərə məruz qalmamaq üçün "susmaq öhdəliyi götürmüşlər."³ Yalnız XX əsrin 80-ci illərinin sonlarından Azərbaycan tarixşünaslığında İrəvan xanlığının tarixi ümumi Azərbaycan tarixinin tərkib hissəsi kimi öyrənilməyə başlanılmışdır. F.Əliyev və U.Həsənovun 1997-ci ildə nəşr edilən "İrəvan xanlığı" kitabı⁴ bu sahədə ilk tədqiqat oldu. Həmin kitabda İrəvan xanlığında sənətkarlıqdan bəhs edilərkən xalçaçılığa da toxunulmuşdur. Lakin müəlliflər burada yalnız bir neçə ümumi sözlə kifayətlənmişlər.⁵ İrəvan xanlığı tarixinin Azərbaycan üçün əhəmiyyətini nəzərə alan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor Yaqub Mahmudov bu sahə üzrə mütəxəssislər kollektivi təşkil edərək, xanlığın ən mühüm, prinsipial məsələlərini fundamental şəkildə həll edən monoqrafik tədqiqat nəşr etdirmişdir. (Bakı, 2009) Kitab ingilis dilinə də tərcümə edilmişdir. Qısa bir dövr ərzində geniş oxucu marağına səbəb olduğuna görə, ikinci dəfə nəşr olunmuşdur. Azərbaycan

¹ Mustafayev C. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, 1996

² Сумбатзаде А.С. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в. Баку, 1958; Его же, Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку, 1964

³ Hacıyeva Z.Ə. İrəvan xanlığının tarixşünaslığı. Bakı, 2012, s.126

⁴ Əliyev F., Həsənov U. İrəvan xanlığı. Red. və ön sözün müəllifi K.Şükürov. İkinci nəşri. Bakı, 2007 (Birinci nəşri 1997)

⁵ Yəni orada, s. 46

dövləti Vətən tarixinə dair digər kitablarla eyni zamanda, “İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi” monoqrafiyasını da Azərbaycan Respublikası Dövlət mükafatına layiq gördü. Kitabda, nəinki müəyyən edilmiş xronoloji çərçivədə, hətta xanlığaqədərki dövr və sonrakı vəziyyət də nəzərə alınmaqla İrəvan xanlığı tarixi kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir. Burada xanlığın sosial-iqtisadi vəziyyətindən bəhs edilərkən, xalçaçılığın inkişafına da toxunulmuşdur. Orada qeyd edilir ki, “xanlığın əsas əhalisi olan Azərbaycan türkləri ənənəvi olaraq donuz deyil, qoyun saxladıqları üçün gözəl xalçalar, kisə, palaz, çul, qışda geyinmək üçün isti paltarlar, əlcək, corab və s. toxuyurdular.”¹ Digər bir maraqlı məsələ boyaqçılıqla əlaqədar idi. Bu problemə də toxunan müəlliflər göstərir ki, “toxuculuqla bağlı digər sənət sahəsi boyaqçılıq idi. Xanlıq ərazisində qırmız (“koşenil”) adlanan boyaq maddəsinin müxtəlif növlərindən geniş istifadə olunurdu. Bu boyaq maddəsi haqda xüsusi tədqiqat aparan Rusiya Elmlər Akademiyasının akademiki Qammel İrəvan qırmızını yararlılığına görə Meksika qırmızı ilə müqayisə edirdi.”²

XIX –XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan tarixi məsələləri xanlıq dövrünə nisbətən geniş tədqiq edilmişdir. Lakin burada da sovet dövrünün ideologiyası öz təsirini göstərmiş, işğal və müstəmləkə məsələləri ikinci plana keçirilmişdir. SSRİ-nin dağılıqdan sonra, xüsusilə müstəqillik dövründə XIX-XX əsrin əvvəlləri tarixinin obyektiv yazılması sahəsində yeni tədqiqatlar işıq üzü görmüşdür.³

Son dövrlərdə İrəvan bölgəsinin tarixi coğrafiyası⁴, folkloru⁵, toponi-

¹ İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Elmi redaktor AMEA-nın müxbir üzvü Y.Mahmudov. İkinci nəşri. Bakı, 2010, s.107

² Yəni orada

³ Həbib Rəhimoğlu. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar... Bakı, 1997; Məmmədov İ., Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi (qısa tarixi очерk). Bakı, 1992; Süleymanov M. İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi. Bakı, 1997 və s.

⁴ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, 1995; Ələkbərli Ə. Qədim türk-oğuz yurdu – “Ermənistan”. Bakı, 1994; Yəni onun, Qərbi Azərbaycan. I c. Vedibasar mahalı (Vedi və Qarabağlar rayonları). Bakı, 2000; Yəni onun, Qərbi Azərbaycan. II c. Zəngibasar, Gərnibasar və Qırxbulaq mahalları. Bakı, 2002 və s.

⁵ Azərbaycan folkloru antologiyası. III kitab (Göyçə folkloru). Bakı, 2000; Azərbaycan folkloru antologiyası. VII kitab (Qaraqoyunlu folkloru). Bakı, 2002; Azərbaycan folkloru antologiyası. VIII kitab (Ağbaba folkloru). Bakı, 2005; Azərbaycan folkloru antologiyası. XII kitab (Zəngəzur folkloru). Bakı, 2005; Azərbaycan folkloru antologiyası. XV cild (Dərələyəz folkloru). Bakı, 2006 və s.

miyası¹, etnoqrafiyası², azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası³, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı⁴ və digər problemlərə dair geniş ədəbiyyat meydana gəlmişdir. Bu tədqiqatlar xalçaçılığın inkişaf etdiyi mühitin, xalq həyatının müxtəlif məsələlərinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, sovet dövründə İrəvan xanlığı, Rusiya işğallarından sonra isə həmin ərazidə yaradılmış inzibati-coğrafi vahidlərin tarixi Azərbaycan tarixşünaslığında öyrənilmədiyi halda, erməni tarixşünaslığında geniş tədqiqat obyektinə omuşdur.⁵ Həmin əsərlər birmənalı şəkildə bölgənin

¹ Bayramov A.Ə. Qədim oğuz ellərinin – Ağbaba, Şərayəl və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları. Bakı, 1996; Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, 2002; Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, 1998; Məhərrəmov S. Ermənistan SSR-də Azərbaycan (türk) mənşəli toponimlər // Elm və həyat, 1986, №10; Rüstəmov Ə. Ermənistan SSR Qafan, Gorus və Sisyan rayonları ərazisinin Azərbaycan mənşəli toponimləri. NDA., Bakı, 1990 və s.

² Şükürov Ş. Uluxanlı (Bədi – tarixi, etnoqrafik очерк). Gəncə, 1999; Абдуллаев А.И. Материальная культура азербайджанцев проживающих в Армении в XIX – начале XX веков (Историко-этнографическое исследование по материалам Вайоцзорской зоны). АҚД. Тифлис, 1981 və s.

³ Arzumanlı V., Nazim M. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, 1998; Deportasiya. Elmi konfrans materialları. Bakı, 1998; Deportasiya. Bakı, 1998; Didərginlər. Bakı, 1990 və s.

⁴ Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993; Ordubadi M.S. Qanlı illər 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi. Bakı, 1911 (Təkrar nəşr. Bakı, 1991) və s.

⁵ Агаян Ц.П. Роль России в исторических судьбах армянского народа. К 150-летию присоединения Восточной Армении к России. Отв. ред. акад. А.Л.Нарочницкий. М., 1978; Его же, Победа Советской власти и возрождение армянского народа. М., 1981; Аграрная политика царизма и крестьянское движение в Армении в начале XX века. Сост. проф. В.Рштуни при участии К.Степаняна. Ереван, 1951; Адонц М.А. Экономическое развитие Восточной Армении в XIX веке. Ереван, 1957; Акопян Т.Х. История Еревана (1801-1879). АДД. Ереван, 1960; Его же, Очерк истории Еревана. Ереван, 1977; Амбарян А. Развитие капиталистических отношений в армянской деревне. Ереван, 1959; Аракелян Г.Р. Кустарные промыслы в Восточной Армении во второй пол. XIX в. АҚД. Ереван, 1976; Арутюнян Ш. Социально-экономическое отношения в уезде Сурмалу (1828-1915). АҚД. Ереван, 1971; Бадалян А.Л. Население Армении со времени присоединения ее к России и до наших дней // Изв. АН Арм. ССР, общ. науки 1953, №5, с.49-71; Григорьян З.Т. Присоединение Восточной Армении к России. М., 1959; Гулянян Х. Экономическое состояние Армении в первой половине XIX века и экономические взгляды Х.Абовяна. Ереван, 1955; Зубиетян В.Г. Даралагяз (Экономико-географический очерк) //

tarixini təhrif etmiş, onun qədim Azərbaycan ərazisi-Qərbi Azərbaycan olması hər vaxtlə inkar edilmiş, azərbaycanlılara məxsus maddi-mənəvi irs qəsdən sərf-nəzər edilmişdir. Xarici erməni tarixşünaslığında da Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixi təhrifə məruz qalmışdır.¹

Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixinin bəzi məsələlərinə xarici tarixşünaslıqda da toxunulmuşdur. Bu məsələ Z.Hacıyevanın yuxarıda da qeyd etdiyimiz “İrəvan xanlığının tarixşünaslığı” kitabında ətraflı şərh edilmişdir.²

Xarici tarixşünaslıqda Azərbaycanın tarixi torpaqlarında təşkil edilmiş Ermənistan tarixi məsələləri Səmyuel Uimzin əsərində³ əksini tapmışdır. Kitab 2004-cü ildə Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək, Bakıda nəşr edilmişdir.

Beləliklə, problemin öyrənilməsi səviyyəsindən aydın olur ki, Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin siyasi tarixi, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı deportasiya və soyqırımı, toponimiya, tarixi-coğrafiya kimi məsələlər müəyyən dərəcədə öyrənilsə də, xalçaçılıq sənətinin inkişafı tədqiq olunmamışdır.

Tədqiqatın mənbə bazası. Tədqiqatın əsas mənbə bazasını İrəvan bölgəsinə aid 1970-1980-ci illər ərzində tarixi Qərbi Azərbaycan-Ermənistan SSR ərazisindən toplanmış və hazırda “Azər-İlmə”nin “Sehrlilərlər” qalereyasında nümayiş etdirilən 100 xalça təşkil edir. Həmin xalçaların peşəkar fotoqraflar tərəfindən çəkilmiş şəkilləri dissertasiya işinə əlavə edilmişdir.

(ardı)

Изв. АН Арм. ССР. Общ.науки. 1950, №9, с.3-23; Его же, Экономика Зангезура // Изв. АН Арм. ССР. Общ.науки. 1952, №1, с.87-97; История армянского народа: с древнейших времен до наших дней / Под ред. М.Г.Нерсисяна. Ереван, 1980; Кафтарян С.М. Россия и армяно-турецкие отношения от Туркменчайского договора до Берлинского конгресса (1828-1878 гг.). АКД. Киев, 1953; Карапетян С. К истории освобождения Зангезура от дашнакских банд // Изв. АН Арм. ССР. Общ. науки. 1955, №1, с.31-42; Марухян А.О. Положение крестьян в досоветской Армении (1900-1920). Ереван, 1948; Парсамян В.А. Колониальная политика царизма в Армении. Ереван, 1940, ч.1; Его же, История армянского народа. 1801-1900 гг. Кн.1. Ереван, 1972 и др.

¹ Bournoutian G.A. The khanate of Erivan under Qajar rule 1795- 1828. Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persia. Costa Mesa, California and New York, 1992; Ibib., The ethnic composition and the socio-economic condition of Eastern Armenia in the first half of the nineteenth century // Transcaucasia Nationalism and Sosial change. The University of Michigan Press, 1996

² Hacıyeva Z.Ə. İrəvan xanlığının tarixşünaslığı. Bakı, 2012, III fəsil

³ Səmyuel A.Uimz. Ermənistan – terrorçu “xristian” ölkənin gizlinləri: Ermənilərin böyük fırıldaqlar seriyası. I c. Bakı, 2004

Xalçaların toplanılması prinsipi, kəmiyyəti, xronologiyası, coğrafiyasına və növlərinə əsasən söyləmək olar ki, bu xalçalar Azərbaycanın İrəvan bölgəsində xalçaçılıq sənətinin inkişafı və sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında tam elmi fikir irəli sürməyə imkan verir.

Xalçalar xronoloji baxımdan 1786-1920-ci illəri əhatə edir. Xanlıq dövrü (1746-1827) 9 xalça ilə təmsil olunmuşdur. Qeyd edildiyi kimi onlardan ilki 1786-cı ilə aiddir. 1791 və 1794-cü illərin hərəsi də bir xalça ilə təmsil edilmişdir. 1814-cü ilə aid iki, 1816-1817-ci illərin hərəsinə aid bir, 1824-cü ilə aid iki xalça vardır. Qalan 91 xalçadan 90-nı Rusiya imperiyası dövrünə aiddir. Həmin xalçaları da xronologiya üzrə qruplaşdırma bilərik. Onlardan 6-sı XIX əsrin 20-ci illərinin sonu-30-cu illərə, 3-ü 1840-cı illərə, 20-si 1850-ci illərə, 12-si 1860-cı illərə, 15-1870-ci illərə, 6-sı 1880-ci illərə, 14-ü 1890-cı illərə, 14-ü isə XX əsrin əvvəllərinə aiddir. Bir xalça imperiyanın dağılmasından sonrakı 1920-ci ilə aiddir. İllər üzrə nəzərdən keçirsək ən çox xalça 1854-cü ilə (6 xalça) və 1875-ci ilə (5 xalça) aiddir.

Xalçaların ərazi coğrafiyası da ciddi əhəmiyyət kəsb etdiyindən, onun da təhlili aparılmışdır. Xalçalar İrəvan şəhəri və bölgənin tarixi mahalları üzrə aşağıdakı kimi bölünmüşdür: İrəvan şəhəri - 14, Göyçə mahalı - 13, Zəngəzur və Dərələyəz mahallarının hər biri 11, Loru, Pəmbək, Vedibasar, Əştərək və Dərəçiçək mahallarının hər biri 5, Ağbaba mahalı - 4, Şörəyel, Gərnibasar, Sərdarabad və Talın mahallarının hər biri 3, Şəmşəddil, Zəngibasar, Qırxbulaq, Aparan və Üçkilsə mahallarının hər biri üzrə 2 xalça.

100 xalçanın növünə görə təsnifatı da maraqlı nəticələr çıxarmağa imkan verir. Həmin xalçalardan 16-sı xovsuz, 84-ü isə xovlu xalçalardır. 16 xovsuz xalçadan 10-u kilim, 1-i çiyi palaz, 2-si vərni, 2-si zili və 1-i at çuludur.

Dissertasiya işi ilə əlaqədar olaraq, arxiv sənədlərində və materiallarında, həmçinin nəşr edilmiş qaynaqlar üzərində sistemli iş aparılmışdır. Lakin həmin mənbələrdə xalçaçılıq haqqında, əsasən ümumi məlumatlar verilmişdir. İrəvan bölgəsi xalçalarının növləri, çeşniləri, sənətkarlıq xüsusiyyətləri kimi məsələlər bu qaynaqlarda, demək olar ki, əks edilməmişdir. Bu bir daha problemin məhz dövrə aid orijinal xalçalar əsasında öyrənilməsinin əhəmiyyətini vurğulayır. Buna baxmayaraq, arxiv sənədlərinin və qaynaqların xalçaçılığa dair materialları imkan daxilində tədqiqata cəlb edilmişdir.

Arxiv materialları içərisində Rusiya Federasiyası Dövlət Tarix Arxivində saxlanan İrəvan quberniyası icmallarını qeyd etmək olar.¹

¹ Обзор Эриванской губернии за 1905 гг.

Nəşr edilmiş qaynaqlar içərisində dövr üzrə ən çox müraciət edilən Şopenin tədqiqatlarını¹, «Обозрение»ni², «Материалы»ni³, həmçinin müxtəlif statistik toplu və məcmuələri qeyd edə bilərik.⁴

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi XVIII əsrin II yarısı-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın İrəvan bölgəsində xalçaçılıq sənətinin inkişafını kompleks şəkildə arşdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- xalçaçılıq sənətinin inkişafının tarixi zəmininin müəyyənləşdirilməsi üçün XVIII əsrin II yarısı-XX əsrin əvvəllərində İrəvan bölgəsi tarixinin əsas mərhələləri kimi İrəvan xanlığı və Rusiya imperiyasının müstəmləkəçilik dövrləri tarixinin arşdırılması;
- iqtisadi həyatın ümumi vəziyyətinin göstərilməsi və burada xalçaçılığın mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi;
- İrəvan bölgəsinin tarixi mahalları üzrə xalçaçılıq sənətinin ənənələri və vəziyyətinin göstərilməsi;

¹ Шопен И. О народах, обитающих в Армянской области // Bulletin Scientifique de l'Academie Imperiale des Sciences de St. Petersburg, t.8. № 1, et.2,СПб., 1840, р.1-40; Его же, Обозрение Закавказского края // ЖМГИ. СПб., 1841, ч.1, кн.2, с.336-365; Его же, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852; Его же, Кавказ и его обитатели. СПб., 1866

² Обозрение Российских владений за Кавказом в стат., этногр., топограф. и финансовом отношениях. 4 части. СПб., 1836

³ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян. тт.I-VII. Тифлис, 1885-1887

⁴ Акты собранные Кавказской Археографической комиссией. тт.I-XII. Тифлис, 1866-1984; Аргутинский –Долгоруков А.М. История сооружения и эксплуатации Закавказской железной дороги за двадцать пять лет ее существования (1871-1896 гг.). Тифлис, 1896; Зелинский С.П. Три магала: Нахичеванский, Ордубадский и Даралагезский. Географически-статистическое и сельскохозяйственное описание // Сборник сведений о Кавказе. т.VII. Тифлис, 1880; Кондратенко Е.И. Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края. Тифлис, 1899; Материалы для статистики Эриванской губернии // Сборник статистических сведений о Кавказе. т.I. Под. ред. Н.И. Воронова. Тифлис, 1869, Отд.I, разд. III, с.3-67; Описание Закавказского края. Статья XLI // Статистические труды. И.Ф.Штукенберга. т.2. СПб., 1860, с.1-50; Памятная книжка Эриванской губернии. 1902, 1904, 1906, 1912, 1914; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Вып.LXXI. Эриванская губ. СПб., 1905; Статистический взгляд на Эриванской провинции // ТВ, 1831, №6,7; Статистическое описание городов Тифлисской и Эриванской губернии // КК на 1866, с.49-90; Статистическое описание городов Тифлисской и Эриванской губернии. Тифлис, 1894

- İrəvan bölgəsinin mahalları üzrə toplanmış 100 xalçanın növlərinə görə təsnifatı, xalçaların xarakteristikası və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin tədqiqi,
- İrəvan bölgəsinə aid 5 xalçanın əsasında burada toxunmuş xalçalarda istifadə edilmiş ən mühüm elementlərin müəyyənəşdirilməsi və şərh.

Dissertasiya işinin metodoloji əsasını tarixi inkişafın ümumi qanunauyğunluğuna əsaslanan nəzəri baxışlar sistemi təşkil edir. Bu nəzəri baxışlar tarixi tədqiqat metodları vasitəsi ilə araşdırmaya tətbiq edilmişdir. Onların sırasında ümumi elmi metodlar (sintez, analiz və s.) ilə eyni zamanda tarix elmində geniş tətbiq olunan konkret elmi metodlar, o cümlədən genetik, tarixi-müqayisə və s. mühüm yer tutur. Belə bir metodoloji yanaşma tədqiq edilən problemi obyektiv şəkildə öyrənməyə imkan vermişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

-Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq İrəvan bölgəsində xalçaçılıq sənətinin inkişafı kompleks şəkildə tədqiq olunmuşdur:

-Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin XVIII əsrin II yarısı-XX əsrin əvvəllərindəki iqtisadi vəziyyəti, xüsusilə iqtisadi həyatda xalçaçılığın yeri müəyyənəşdirilmişdir;

-Azərbaycan tarixi və sənətşünaslıq ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq Azərbaycan xalçalarının İrəvan qrupu (və ya məktəbi) ayrılmış, onun Azərbaycan xalçaçılığında yeri və rolu müəyyənəşdirilmişdir;

-ümmilikdə İrəvan bölgəsi, o cümlədən bölgənin bütün tarixi mahalları üzrə xalçaçılığın ənənələri və vəziyyəti tədqiq edilmişdir;

-ilk dəfə olaraq müəyyən edilmiş xronoloji çərçivə üzrə çətin və sistemli şəkildə aparılan iş nəticəsində İrəvan bölgəsinin bütün mahallarına aid 100 xalça toplanmış, onların müasir texnologiyaların yaratdığı imkanlar daxilində fotoları çəkilmiş və dissertasiya işinə əlavə edilmişdir ki, bu da həmin xalçalar haqqında tam təsəvvür yaratmağa imkan vermişdir,

-toplanmış 100 xalçanın hər birinin tarixi və sənətkarlıq nöqtəyi-nəzərdən təhlili xarakteristikası aparılmışdır,

-ilk dəfə olaraq İrəvan bölgəsi üçün səciyyəvi olan 5 xalça üzərində tətbiq edilmiş elementlər müəyyən edilmiş, onların semantikasını açılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. İrəvan bölgəsində xalçaçılıq sənətinin inkişafının öyrənilməsi nəticəsində Azərbaycan xalçaçılıq məktəbləri içərisində yeni İrəvan qrupunun (və ya məktəbinin) ayrılması ilə Azərbaycan xalçaçılığının tarixi və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin ümumiləşdirilməsində orijinal istiqamət açılmışdır. Bu baxımdan dissertasiya işindən həm konkret olaraq İrəvan bölgəsinin xalçaçılığının öyrənilməsində, həm də Azərbaycan xalçaçılığına dair ümumiləşdirici əsərlər yazılmasında istifadə etmək olar. Azərbaycan xalçaçılığına, Azərbaycanın iqtisadi, sənətkarlıq və incəsənət tarixinə dair xüsusi kurslarda bu materiallardan faydalanmağa mümkündür.

Tədqiqat nəticəsində İrəvan bölgəsi xalçalarının müəyyən edilmiş sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən, müxtəlif çeşnilərindən xalça toxunmasında da istifadə edilə bilər. İrəvan bölgəsinə aid xalçaların muzey və qalereyalarda nümayişi ilə həm bölgənin, həm bütövlükdə Azərbaycan xalçaçılıq sənətinin yüksək inkişafı haqqında tam təsəvvür yaratmaq olar.

Dissertasiya işinin aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Əhali tarixi və tarixi demoqrafiya” şöbəsində hazırlanmışdır. Dissertasiyanın əsas məzmunu, müddəaları və elmi nəticələri dissertantın Azərbaycan Respublikasında və xarici ölkələrdə çap etdirdiyi elmi məqalələrində öz əksini tapmışdır. Dissertasiya “Əhali tarixi və tarixi demoqrafiya” şöbəsində mövzu üzrə mütəxəssislərin iştirakı ilə iki dəfə müzakirə olunmuş və müdafiəyə tövsiyə edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, hər biri müvafiq şəkildə yarımfəsillərdən ibarət olan üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyaya Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixi xaritələri, həmin bölgədə toxunmuş yüz orijinal xalçanın fotosəkilləri, bu xalçaların toplandığı mahallar və şəxslərin siyahısı əlavə edilmişdir.

II. DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın xronoloji çərçivəsi, problemin öyrənilmə səviyyəsi, mənbə bazası, bölgəyə aid yüz orijinal xalçanın xronologiya, coğrafi ərazi və növlərinə görə təsnifatı, dissertasiya işinin metodoloji əsası, elmi yenilikləri, nəzəri və praktik əhəmiyyəti şərh edilmişdir.

Dissertasiya işinin birinci fəslə **“İrəvan bölgəsində xalçaçılığın ənənələri və vəziyyəti”** adlanır. Bu fəslin **“İrəvan bölgəsi XVIII əsrin II yarısı-XX əsrin əvvəllərində”** adlanan birinci yarımfəslində Azərbaycan tarixinin xanlıqlar, Rusiya imperiyasının işğalları və hakimiyyəti dövrlərinin siyasi, xüsusilə iqtisadi tarixi araşdırılmışdır. Dissertasiya işində qeyd edilir ki, İrəvan xanlığı “Şimali Azərbaycanın qərbində-keçmiş Səfəvi imperatorluğunun inzibati-ərazi vahidlərindən biri olan Çuxursəd bəylərbəyliyinə ərazisində yaranmışdı.”¹ Xanlıq Ağrıdağ düzənliyi, Göyçə gölü hövzəsi və Araz çayından cənub-qərbə doğru uzanan Qərbi Azərbaycan torpaqlarını əhatə edirdi. Xanlığın əhalisini, demək olar ki, azərbaycanlılar təşkil edirdi. Ermənilərə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, “ümumiyyətlə, XIX yüzilliyin əvvəlində-Rusiya işğalına qədər ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında

¹ İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi., s.37

topluluq halında yaşamasını dövrün heç bir qaynağı təsdiq etmir.¹ İrəvan xanlığının əsas siyasi xətti xanlığın müstəqilliyinin təmin edilməsindən ibarət idi. Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanda işğalçılıq fəaliyyəti İrəvan xanlığı üçün də ciddi təhlükə idi, lakin 1804-1813-cü illər rus-İrən müharibəsində Rusiyanın İrəvan xanlığını tutmaq planı baş tutmadı. 1826-1828-ci illər rus-İrən müharibəsinin gedişi zamanı, 1827-ci il oktyabrın 1-də qəhrəmanlıqla göstərilən müqavimətə baxmayaraq, ermənilərin xəyanəti üzündən İrəvan şəhəri ruslar tərəfindən tutuldu. 1828-ci il fevralın 10-da bağlanmış Türkmənçay müqaviləsi ilə Naxçıvan xanlığı ilə eyni zamanda, İrəvan xanlığı da Rusiyaya ilhaq edildi.

Xanlıq dövründə iqtisadi həyatda kənd təsərrüfatı əsas yer tutsa da, sənətkarlıq da inkişaf etmişdi. Sənət sahələri arasında xalçaçılığın mühüm rolu var idi. İ.Şopen toxuculuqdan bəhs edərkən, xalça məmulatları istehsalına da diqqəti cəlb etmişdir.² İrəvan xanlığının tarixinə dair tədqiqatın müəllifləri də yazır ki, “İrəvan xanlığında fərdi sənətkarlıqda xalçaçılıq əsas yerlərdən birini tuturdu. Xalçaçılar həm özləri, həm də satış üçün xalça-palaz hazırlayırdılar. Boyaçılığın inkişafına da diqqət yetirirdilər. Yunun və müxtəlif ev əşyalarının boyanmasında təbii bitkilərdən istifadə edilirdi.”³

Çar hökuməti Azərbaycanın işğal edilmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində 1828-ci il martın 21-də “Erməni vilayəti”⁴ yaratsa da, 1840-cı il islahatı zamanı bu vilayəti ləğv etdi. Bu fakt da sübut edir ki, belə bir vilayətin yaradılmasının heç bir tarixi zəmini olmamışdır. Vilayətin ləğvindən sonra yaradılan İrəvan və Naxçıvan qəzaları Gürcü-İmeret quberniyasının tərkibinə daxil edilsə də, bu da uzun müddət çəkməmiş, 1849-cu il iyunun 9-da İrəvan quberniyası təşkil olunmuşdu. İrəvan bölgəsinin tarixi mahalları əsasında, sonrakı dəyişikliklərlə birləşərək, İrəvan, Aleksandropol, Eçmiədzin, Naxçıvan, Novobayazet, Şərur-Dərələyəz və Sürməli qəzaları yaradıldı.

Rusiya imperiyası İrəvan xanlığını işğal etdikdən sonra, ermənilərin bu torpaqlara kütləvi şəkildə köçürülməsi başlandı. Ermənilərin sonrakı dövrlərdə də həyata keçirilən köçürülmələri nəticəsində bölgənin etno-demoqrafik vəziyyətinin ermənilərin xeyrinə dəyişdirilməsi başlanmışdı. Bundan istifadə edən ermənilər 1905-1906-cı illər hadisələri zamanı azərbaycanlılara qarşı soyqırımını törətmişdilər.

¹ Yenə orada, s. 80

² Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи., с.336-365

³ Əliyev F., Həsənov U. İrəvan xanlığı., s.46

⁴ Высочайший указ Сенату об образовании Армянской области// Государственный Исторический Архив Российской Федерации, ф.880, оп.5, д.389, л.1805

Müvəqqəti hökumət (1917, fevral-oktyabr) və Zaqafqaziya hökuməti dövründə də (1917, noyabr- 1918, may) ermənilərin azərbaycanlılara qarşı qırğınları davam etmişdir. Azərbaycanın İrəvan bölgəsində erməni dövləti yaradıldıqdan sonra, 1918-ci ilin may-1920-ci ilin noyabr aylarında azərbaycanlıların sıxışdırılması dövlət siyasətinə çevrildi. Azərbaycanlılara qarşı deportasiya və soyqırımları sovet hökuməti dövründə (1920-1991) də davam etdirildi. Ermənistan hökuməti bununla kifayətlənməyərək azərbaycanlılara məxsus yer adlarını da erməniləşdirmişdir. 1980-ci illərin sonlarından isə azərbaycanlılar Ermənistandan tamamilə deportasiya edilmişdir.

İrəvan bölgəsində, tarixi torpaqlarında yaşayan azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasətinə baxmayaraq, onlar tarix boyu formalaşmış adət-ənənələrini, iqtisadi sahədə əldə edilmiş uğurlarını yaşatmağa nail olmuşlar. Xalçaçılıq sənəti bu sahədə xüsusi yer tutmuş, bölgə əhalisinin tarixi, dünyagörüşü, estetik zövqü və həyat fəlsəfəsi haqqında əsas qaynaqlardan birinə çevrilmişdir.

Birinci fəslin **“İrəvan bölgəsinin mahallarında xalçaçılığın inkişafı”** adlı ikinci yarım fəslində bölgənin mahallarında (Ağbaba, Şörəyel, Loru, Pəmbək, Şəmsəddin, Göyçə və s.) və İrəvan şəhərində xalçaçılığın inkişafı vəziyyəti nəzərdən keçirilmişdir. Burada hər bir bölgənin təbii-coğrafi şəraiti, tarix və mədəniyyət abidələri, flora və faunası haqqında dəyərli elmi məlumatlar verilmiş, bu amillər ilə xalçaçılıq arasında əlaqələr aşkara çıxarılmışdır. Tədqiqata cəlb edilən 100 orijinal xalçanın Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin mahalları üzrə təsnifatı aparılmış, əsas xalçaçılıq məntəqələri müəyyənləşdirilmiş, sənətkarlıq xüsusiyyətləri və özünəməxsus cəhətləri araşdırılmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan bölgəsinin əksər xalçalarında hicri təqvimlə tarixləri göstərilmişdir.

Ağbaba və Şörəyel mahallarında kilim və palaz texnikası ilə toxunan xalçalar üstünlük təşkil etmiş, rənglər şuxluğu və oynaqlığı ilə fərqlənmişdir. Həmin xalçalarda 7-dən 10-na qədər rəngdən istifadə olunmuşdur. Ağbaba və Şörəyel mahalları üçün “damğa”, “qoşa damğa”, “dilikli damğa” və “qarmaqlı” motivlərinin səciyyəvi olduğu müəyyən edilmişdir. **Loru və Pəmbək mahallarının** palaz və kilimləri də rəng düzümü və naxış tərtibatına görə Ağbaba mahalında toxunan müvafiq məmulatlar ilə oxşardır. Xalçalarda “qoşa damğa”, “tək damğa” ilə yanaşı, rombşəkili elementlərdən də istifadə olunmuşdur. Loru və Pəmbəyin kilim və palazları rənginə və naxışlarına görə Bakı və Şirvanda toxunan kilim və palazlara bənzəyir. Şəmsəddin xalçaları böyük və kiçik gölləri, medalyonları, “qoşabuynuz”, “dörd ünsür”, “S” şəkilli, qarmaqlı, həndəsi (üçbucaq, dördbucaq və s.), “gözqaytarıcı”, “qayçıbalıq”,

“qazayağı”, “diliki” və digər motivləri ilə diqqəti cəlb edir. **Göyçə mahalının** xalçalarında böyük ölçülü göllər və medalyonlar əsas element kimi tətbiq edilsə də, onlarda stilizə edilmiş dəvə, eləcə də digər heyvanların və quşların təsvirinə tez-tez rast gəlinir. “Çərxi-fələk” elementindən həm əsas, həm də doldurucu element kimi istifadə olunmuşdur. Rombvari, “buta”, “ulduz”, qarmaqlı, “Z” şəkilli, “X” şəkilli, yarpaq, gül, kiçik ölçülü ağac təsvirləri də geniş tətbiq olunmuşdur. Xalçaların ana haşiyəsi üçün səciyyəvi olan “zülfələm” motivlərinə digər mahalların xalçalarında da rast gəlinir. **Gərnibasdar və Vedibasar mahallarının** xalçalarında göllərin mərkəzində “çərxi-fələk”, “qoşaquyruq” (“qoşabuynuz”) elementləri tətbiq olunurdu. Həmin xalçalar üçün də “S” şəkilli, “X” şəkilli, “qarmaqlı”, rombvari, kənarları pilləli klassik elementlər, müxtəlif ölçülü həndəsi fiqurlar və digər motivlər xarakterik idi. **Zəngibasar və Sərdarabad** xalçaları kompozisiya quruluşuna görə Azərbaycanın Qazax və Təbriz xalça məktəbləri ilə yaxınlıq təşkil edir. Bu mahallarda zili, cecim, sumax, çul, çanta, xaral kimi xalça məmulatları toxunmuş, onların üzərində stilizə edilmiş həndəsi, nəbati, zoomorf elementlərin təsvirləri və süjetlər yer almışdır. Qazax xalça məktəbinə yaxın olan **Qırxbulaq və Əştərək** xalçalarında gül, ağac, ulduz, “romb”, “buta”, “S” şəkilli, paxlava formalı, kənarları pilləli elementlərdən geniş istifadə olunmuşdur. **Aparan, Dərəçiçək və Talın mahallarında** toxunan xalçalarda əsas elementlərlə yanaşı, “sallama”, “qoşabuynuz”, “daraq”, “şamdan”, “S” şəkilli, “ulduz”, “dörd ünsür” və s. motivlər tətbiq olunmuşdur. **Zəngəzur, Dərələyəz mahalları və İrəvan şəhərində** toxunmuş xalçalardan nümunələr də yuxarıda qəbul edilmiş prinsip əsasında təhlil edilmişdir.

İrəvan bölgəsində toxunmuş 5 xalça və onun elementlərinin şərhinə dair əlavə yuxarıda adı çəkilən əsas element və motivlərin semantikasi ilə tanış olmağa imkan verir. Belə ki, “**damğa**” *işarəsi*-ailə, oba, tayfa, dövlət kimi mənalar verir. Bu işarə göz motivləri ilə çərçivə içinə alındıqda bəd nəzərdən qorunmanı bildirir. “**Gül**” -ilahi sevgini, həsrəti simvolizə edir. “**Göl**” -həyatı təmsil edir. “**Daraq**” *isə* evliliyi və doğuluşun qorunmasını bildirir və s.

Dissertasiya işinin ikinci fəslı “**İrəvan bölgəsinin xovsuz xalçaları**” adlanır. Birinci yarımfəsilədə **xalçaların təsnifatından** bəhs edilir. Xalçalar toxunma texnikasına görə xovsuz (həsir, çətən, buriya, palaz, cecim, kilim, vərni, şəddə, zili, sumax və ladı) və xovlu olmaqla iki qrupa bölünür. Xovsuz xalçaların ərqac ipləri “sadə” və “mürəkkəb” üsulla əriş iplərinin arasından keçirilir. Xovsuz xalçaların “sadə” və “mürəkkəb” dolama üsullarında isə əlavə olaraq yun naxış iplərindən istifadə edilir. Xovlu xalçalar “ilmə-düyün” üsulu, yəni “dolama ilmə” və yaxud “qullabı ilmə” texnikası ilə toxunur. Tədqiqatçılar xalçaçılığın inkişafında dörd əsas və ardıcıl mərhələni qeyd

edirlər. Birinci mərhələ xalça sənətinin ibtidai dövrü, ikinci mərhələ xalça sənətinin texniki və bədii cəhətdən inkişafının ilk dövrü, üçüncü mərhələ vərnə, sumax, ladı toxuma üsulunun meydana gəlməsi, dördüncü dövr dəyünləmə, yəni əvvəllər dolama ilmə, sonralar isə qullabı texnikası ilə əmələ gələn xovlu xalçatoxuma üsulunun inkişaf etdiyi dövrüdür. Dissertasiya işində bu dövrlərin geniş xarakteristikası verilmişdir.

“İrəvan bölgəsinin xovsuz xalçaları və onların sənətkarlıq xüsusiyyətləri” adlanan ikinci yarım fəsildə bölgəyə aid kilim, palaz, zili, vərnə və at çullarının xarakteristikası verilir. İlk əvvəl İrəvan bölgəsinə aid on yun **kilimin** xronoloji ardıcılıqla sənətkarlıq baxımından təhlili aparılır. Bu kilimlər İrəvan bölgəsində toxunmuş xovsuz xalçaların bu növü haqqında aydın təsəvvür yaratmağa imkan verir. İrəvan bölgəsi palazlarının sənətkarlıq xüsusiyyətlərini müəyyən etmək məqsədi ilə h.1292-ci ildə (1875) Lorı mahalında (Barana) toxunmuş bir çiyi **palaz** nəzərdən keçirilmişdir. Bu palazın “damğa”lı kilim və Bakının “çiyi palaz” kompozisiyası əsasında toxunduğu müəyyən edilmişdir. Xovsuz xalçaların əsas növlərindən biri olan **zilər** İrəvan bölgəsinə aid iki zili üzrə öyrənilmişdir. Onlardan biri h.1252-ci ildə (1836) Aparan mahalında, digəri isə h.1292-ci ildə (1865) Göyçə mahalında (Basarkeçər) toxunmuşdur. Xovsuz xalçalar içərisində **vərnilər** də xüsusi yer tutur. İrəvan bölgəsində də vərnilərə böyük maraq olmuşdur. İrəvan bölgəsi vərnilərinə dair təsəvvür əldə etmək üçün aparılan axtarışlar nəticəsində dövrə aid iki vərnə əldə edilmiş və araşdırılmışdır. 1850-ci ildə Göyçə mahalında (Basarkeçər) toxunmuş, kərpiciyə çalan qırmızı yerlikli birinci vərnə 16 böyük ölçülü 2 rəqəminə və yaxud, tərsinə düzülmiş “S”-ə bənzər elementləri ilə diqqəti cəlb edir. H.1299-cu ildə (1881) Dərələyəz mahalında (Soylan) toxunan ikinci vərnə Qarabağ kompozisiyası əsasında toxunmuşdur. Bu xalça Azərbaycanın dekorativ tətbiqi sənətində, o cümlədən xalçaçılıqda əsrlərlə tətbiq edilmiş klassik, stilləşmiş motivləri əks etdirir. Azərbaycanlıların həyatında at mühüm rol oynadığı üçün **at çulları** toxunması da geniş yayılmışdır. At çulları məişət tələbatını ödəməklə yanaşı, sənət əsəri kimi də məşhur idi. İrəvan bölgəsinə aid belə at çullarından biri h.1291-ci ildə (1874) Dərələyəz mahalında (Keşişkənd) toxunmuşdur. Şirvan kompozisiyası əsasında toxunan bu çul zəngin elementləri və estetik gözəlliyi ilə fərqlənir. Beləliklə, tədqiqatdan aydın olur ki, Azərbaycanın İrəvan bölgəsində xovsuz xalçaların toxunması mühüm yer tutmuş, onların məişət həyatı üçün əhəmiyyəti ilə birgə, gözəlliyinə də xüsusi fikir verilmişdir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslə **“İrəvan bölgəsinin xovlu xalçaları”** adlanır. İrəvan bölgəsi üzrə tədqiqata cəlb edilən 100 xalçadan 84-ü xovlu xalçalara aiddir. Bu xalçaların hər biri əvəzsiz sənətkarlıq nümunəsi olub,

həm İrəvan bölgəsi, həm də bütövlükdə Azərbaycan xalçalarının sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında ətraflı təsəvvür yaratmağa imkan verir. Ona görə də bu xalçaların hər biri üzərində ciddi araşdırma aparılmış, onların tarixi və sənətkarlıq baxımından təsviri verilmişdir. Bu fəsildə mövzu xronoloji-problem yanaşma ilə araşdırılmışdır. Birinci yarım fəsildə **xanlıq dövrünün xovlu xalçaları**, ikinci yarım fəsildə **XIX əsrin 20-ci illəri-XX əsrin əvvəllərinə aid xovlu xalçalar** nəzərdən keçirilmişdir. İrəvan bölgəsinə aid 84 xovlu xalçadan 9-u İrəvan xanlığı dövrünə aiddir. Onlardan ilk 3-ü tarixi baxımdan çox nadir xalçalar olub, XVIII əsrin sonlarına aiddir. Qeyd edilən 9 xalça xanlıqlar dövründən bu günədək çatmış sənətkarlıq nümunələridir. Onların əsasında xanlıqlar dövrü xalçaları haqqında müəyyən mühakimələr yürütmək olar. İrəvan bölgəsinə aid ən qədim xalça h.1201-ci ildə (1786) İrəvan şəhərində toxunmuşdur. “Qazax” adlandırılan bu xalçanın ara sahəsinin aşağı hissəsinin sağ küncündə h.1201 tarixi vardır. Xalça tərtibatı baxımından nadir sənətkarlıq nümunəsi hesab edilə bilər.

İrəvan bölgəsinə aid 84 xovlu xalçadan 73-ü Rusiya imperiyası dövründə, biri isə 1918-ci ildə toxunmuşdur. Bu dövrdə toxunmuş xalçalar xanlıq dövründə xalça toxuculuğu sahəsində əldə edilmiş ənənələri davam etdirməklə yanaşı, yeni tarixi şəraitin tələblərini də nəzərə almağa başlayır. Bu dövrə aid əldə olan xalçaların kəmiyyətə nisbətən çoxluğu onlar haqqında daha ətraflı fikir söyləməyə və ümumiləşdirmələr aparmağa imkan vermişdir.

Nəticədə dissertasiya mövzusu üzrə başlıca yekunlar verilmişdir.

Dissertasiya işinin Əlavələr hissəsində İrəvan bölgəsinin tarixinə dair səkkiz xəritə, İrəvan bölgəsindən toplanılmış və şəxsi kolleksiyada mühafizə olunan 100 orijinal xalçanın albomu, onlardan 5 xalçanın əsas elementlərinin şərhli, İrəvan bölgəsi xalçalarının toplandığı mahallar və şəxslərin siyahısı verilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan xalçaları. İrəvan qrupu. Bakı: “Elm”, 2011, 111 s.
2. Aserbaidische Teppiche. Irevan-Gruppe. Bakı: Elm, 2011, 280 p.
3. Les tapis Azerbaïdjanais. Groupe d’Irevan. Bakou: Elm, 2011, 280 p.
4. Azerbaijani carpets. Irevan group. Bakı: Elm, 2011, 280 p.
5. Азербайджанские ковры. Иреванская группа. Баку: Елм, 2011, 280 с.
6. Azərbaycan xalçaları. İrəvan qrupu. Bakı: “Elm”, 2011, 280 s.
7. Irevan Carpets. New-York: “Hudson Publishing”, 2014, 28 p.
8. Иреванские ковры. Баку, 2014, 28 с.

9. Qərbi Azərbaycanın xalçaçılıq tarixindən səhifələr // “Axtarışlar”. Naxçıvan, 2013/4, s.115-120
10. Qərbi Azərbaycanın xalçaçılıq tarixindən səhifələr (Ağbaba, Şörəyel, Loru, Pəmbək mahallarında toxunan xalça nümunələri əsasında) // “Sivilizasiya”. Bakı, 4/2013, s.134-140
11. Qərbi Azərbaycanın xalçaçılıq tarixindən səhifələr (Göyçə, Qırxbulaq, Əştərək, Aparan, Dərəçiçək, Talın, Zəngəzur mahallarında toxunan xalça nümunələri əsasında) // AMEA Naxçıvan Bölməsi. Xəbərlər. İctimai və Humanitar Elmlər seriyası, cild 10, №1, Naxçıvan, 2014, s.262-268
12. İrəvan bölgəsində xovsuz xalça istehsalı tarixindən (XVIII əsrin II yarısı - XX əsrin əvvəlləri) // “Sivilizasiya”. Bakı, 3/2014, s.90-99
13. Qərbi Azərbaycanın xalçaçılıq tarixindən // “Tarix və onun problemləri”. Bakı, 2014, №1, s.265-270
14. İrəvan bölgəsində xovlu xalça istehsalı tarixindən (XVIII əsrin II yarısı - XX əsrin əvvəllərinə aid nümunələr əsasında) // “Sivilizasiya”. Bakı, 4/2014, s.111-117
15. Эриванская группа Азербайджанских ковров // “Современная научная мысль”, Научно-исследовательский институт истории, экономики и права Российской Федерации, М., 2014, с.39-44
16. Эриванская группа, Азербайджанских ковров // Ежегодные Ломоносовские чтения. Научно-исследовательский институт истории, экономики и права Российской Федерации, М., 2014, 8 стр.
17. İrəvan (Qərbi Azərbaycan) xalçaçılığının inkişaf tarixinə dair // Beynəlxalq Türk sənətləri, Tarixi və Folkloru Konfransı (Dehli, 20-26 sentyabr, 2014-cü il), Səlcuq Universiteti (Türkiyə Respublikası), Jamia Millia İslamia Universiteti (Hindistan Respublikası) və Miras Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin təşkilatçılığı ilə), 6 səh.

V.A.Muradov

**FROM THE DEVELOPMENT HISTORY OF CARPET WEAVING
ART IN IRAVAN DISTRICT OF AZERBAIJAN: LATE 18TH
CENTURY AND EARLY 20TH CENTURY
(On the basis of 100 original carpets attributed to the district)**

Azerbaijani carpet art has ancient and rich history. Historical-geographical Western Azerbaijan (or Iravan) was one of the districts where carpet weaving art of Azerbaijan highly developed. The carpets of Iravan district was studied in unison with other carpet groups of Azerbaijan. A number of natural, socio-economic and political factors (natural-geographic conditions, agricultural life, genocide against Azerbaijanis by the government of Armenia and deportation policy and so on) have made the study of Iravan district carpets as a special group important. The differentiation of Azerbaijani carpets Iravan group is very important in terms of the protection and survival of national traditions and their attachment to their historical lands.

Historical researches are based on different sources like archeological, ethnographic, and written and so on. The carpets that are the reflection of the nation's material-household life and aesthetic taste reflect different aspects of that historical period and people living in that period. In this regard, the study of the Iravan group of Azerbaijani carpets in a new and historical perspective allows locating the information about the district that can't be found in other sources. As a result, a different way of scientific study of carpets is identified.

The investigation of the carpet weaving art of Azerbaijan's Iravan district contributes to the overall complex study of Azerbaijani carpet weaving art. Thus, in a defined chronological framework, the selection of carpet weaving art in Azerbaijan's Iravan district as a special research area has scientific and experimental importance.

The dissertation work consists of introduction, three chapters, conclusion, bibliography and annex.

The **introduction** deals with the topicality of the dissertation topic, the chronological framework of the research, study level of the problem, sources, the classification of the district's 100 carpets on the basis of chronology, geographical territory and type, methodological basis of the dissertation, its scientific novelty and so on important issues.

In the first chapter called the "**Traditions and condition of carpet weaving in Iravan district**" the history of Iravan in the late 18th century-early 20th century was studied, and the development of carpet weaving in Iravan city and other provinces of Iravan district (Agbaba, Shoreyel, Loru,

Pembek, Shamsaddin, Goyche and so on) was considered.

Second chapter – “**Flat-weave carpets of Iravan district**” is dedicated to the classification of these kind carpets and to their artistic characteristics and different products (kilim, palaz, zili, verni, horse cover).

In the third chapter called “**Pile-weave carpets of Iravan ditrict,**” pile-weave carpets are reviewed in chronological order in accordance with khanate period and 20s of the 19th century-early 20th century.

In the **conclusion**, major results are given on the dissertation topic.

The importance of the dissertation is that all the carpets described here are original, were collected from Iravan district and are protected in private collection. The images of all carpets and the images of the specifically selected elements from five carpets are added to the dissertation. The dissertation includes the list of people and provinces the Iravan district carpets were collected from. Eight maps on the history of Iravan district are given in the annex of the dissertation.

В.А.Мурадов

**ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ КОВРОВОГО ИСКУССТВА
В ИРЕВАНСКОМ РЕГИОНЕ АЗЕРБАЙДЖАНА:
II ПОЛОВИНА XVIII – НАЧАЛО XX ВЕКА**

(на основе 100 оригинальных ковров, относящихся к региону)

Азербайджанское ковровое искусство имеет древнюю и богатую историю. Исторически-географически Западный Азербайджан (Иреван) был одним из регионов, где было высоко развито искусство ковроткачества. Ковры Иреванского региона, как правило, изучались в единстве с другими группами азербайджанских ковров. Целый ряд природных, социально-экономических и политических факторов (природно-географические условия, хозяйственная жизнь, политика геноцида и депортаций, проводимых армянским государством по отношению к азербайджанцам, и др.) актуализировали изучение Иреванских ковров как отдельной группы. Выделение Иреванской группы азербайджанских ковров имеет большое значение также с точки зрения сохранения и продолжения национальных традиций, укрепления связи с историческими землями.

Исторические исследования опираются на различные источники – археологические, этнографические, письменные и т.д. Ковры, являющиеся олицетворением материально-бытовой жизни, эстетического вкуса народа, отражают в себе различные аспекты того или иного исторического периода и жизни людей этого периода. В этом смысле изучение в новом историческом ракурсе Иреванской группы азербайджанских ковров даёт возможность обнаружить сведения о регионе, которых нет в других источниках. В результате определяется ещё одно направление в научном исследовании ковров.

Исследование коврового искусства Иреванского региона Азербайджана оказывает существенную помощь в комплексном изучении азербайджанского ковроткачества в целом. Таким образом, выбор в качестве специального объекта исследования в определенных хронологических рамках коврового искусства Иреванского региона Азербайджана имеет научно-познавательное и практическое значение.

Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения, списка использованной работы и приложений.

Во **Введении** определяются актуальность темы диссертации, хронологические границы исследования, степень изученности проблемы, база источников, классификация, проведенная на основе хронологии,

географического положения и видов, ста оригинальных ковров, относящихся к региону, методологическая основа диссертации, её научная новизна и другие важнейшие вопросы.

В первой главе, названной **«Традиции и состояние ковроткачества в Иреванском регионе»**, рассматривается история Иреванского региона II половины XVIII – начала XX века, исследуется состояние ковроткачества в городе Иреван и других областях региона (Агбаба, Шораель, Лору, Пембек, Шамсаддин, Гёйча и др.).

Вторая глава – **«Безворсовые ковры Иреванского региона»** – посвящается классификации данного типа ковров, анализу их художественных качеств, описанию отдельных изделий (килим, палаз, зили, вярни, лошадиная попона).

В третьей главе диссертации под названием **«Ворсовые ковры Иреванского региона»** рассматриваются ворсовые ковры региона на основе периодизации – период ханства, 20-е годы XIX века – начало XX века.

В Заключении подведены основные выводы по диссертации.

Важнейшее значение диссертации состоит в том, что все описанные ковры оригинальны, собраны в Иреванском регионе и хранятся в частной коллекции. Фото всех ковров, в том числе изображение специально отобранных элементов пяти ковров даны в приложении к диссертации. Диссертационная работа дополнена и списком областей, в которых собраны ковры Иреванского региона, и лиц. В приложении к диссертации также даны восемь карт, относящихся к истории Иреванского региона.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ им. А.А.БАКИХАНОВА**

На правах рукописи

ВИДАДИ АЙДЫН оглы МУРАДОВ

**ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ КОВРОТКАЧЕСТВА В
ИРЕВАНСКОМ РЕГИОНЕ АЗЕРБАЙДЖАНА
(на основе 100 оригинальных ковров по региону)**

Специальность: 5503.02 - “Отечественная история”

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по истории**

БАКУ-2014